

**КЫРГЫЗ ТОПТОРУНДА Ж.БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ БИЛИМ» ДАСТАНЫН
ОКУТУУ**

**ПРЕПОДАВАНИЕ ПОЭМЫ Ю. БАЛАСАГУНИ «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ» В
КЫРГЫЗСКИХ ГРУППАХ**

**TEACHING THE WORK "KUTADGU BILIG" BY Y. BALASAGUNI IN KYRGYZ
GROUPS**

Аннотация: Бул макалада улуу ойчул Жусуп Баласагындын «Кут билим» дастанынын жазылыш тарыхы, чыгармадагы улуу ойлору, кеңештери, акыйкаттык, бакыт, акылмандык, билим алуу, илимге умтулуу, окуунун пайдасы жөнүндө саптарынан үзүндүлөр берилди.

Аннотация: В этой статье собраны размышления и советы великого мыслителя Юсупа Баласагуни, даны отрывки из его поэмы «Благодатное знание» о труде, справедливости, счастье, мудрости, образовании, стремлении к науке, пользе чтения, а также представлена история написания самой поэмы.

Annotation: This article contains advices and thoughts of the great thinker Yusuf Balasaguni, extracts from his poem " Kutadgu Bilig " about labor, justice, happiness, wisdom, education, the pursuit of science, the benefits of reading are given, as well as the history of writing the poem itself.

Урунттуу сөздөр: «Кут билим» дастаны, ойчул, насаатчы, окуу, билим, чындык, ырыс, бакыт, жөнөкөйлүк, адилдик.

Ключевые слова: Поэма «Благодатное знание», мыслитель, наставник, чтение, знание, правда, удача, счастье, простота, справедливость.

Key words: Epic "Kutadgu Bilig", thinker, mentor, reading, knowledge, truth, good fortune, happiness, humility, righteousness.

Текстке чейинки тапшырмалар:

А) Берилген сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө: акыл-насаат айтуу, жоктун кадырын билүү, ден-соолукту чыңдоо, эстүү адам, байлык топтоо, бир нерсеге топук кылуу, иштин көзүн билүү.

Б) Берилген сөздөрдүн маанилештерин (синонимдерин) аныктагыла: билим, иш, дастан, өкүмдар, кадыр-барк, жөндөмдүү, байлык, мезгил, аалам, көрктүү.

В) Төмөнкү фразеологизмдердин маанисин чечмелегиле: бармагын тиштөө, баш көз болуу, катынын берүү, көз чаптыруу, назары сынуу, ооз басырык.

Г) «Жашоонун көркү – акыл» денег темада эссе жазуу.

Мугалимдин казынасына

XI кылымда түрк элдеринин маданий жактан өсүшү түрк тилиндеги биринчи поэманын пайда болушу менен белгиленген. Аны Баласагын шаарынан чыккан Жусуп 1069-1070-жылдары жазган. Ал поэманы «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» деп атап караханиддердин

ханы Тавгач-Богра-Кара-хаканга ыйгарган. Ал болсо акынга ак сөөктүк хасс-хаджиб (ак сарайдын министри) деген наам берген. Бул маалыматтарды поэманын өзүнөн тапса болот. Мындан башка бир да чыгыш биографынын же библиографынын авторлор тизмесинде Жусуп Баласагын женүндө эскерилбейт. Ошентсе да поэманын изилдөөчүсү А.Н. Кононов Жусуп Баласагын - «көрүнүктүү акын, жогорку билимдүү адам, окумуштуу-энциклопедист, араб, перс поэзиясын фольклорун терең билген ыр жазуучу болгон; ал астрономиядан жана математикадан, медицинадан, шахмат жана башка элдик оюндардан ж.б. көптөгөн нерселерден кеңири билими болгон» деп жазат. «Кутадгу билигде» жалпы адамзатынын идеалдары жана ой-санаалары жогорку көркөм деңгээлде чагылдырылган. Поэманын саптары кийин элдик макал-лакаптарга айланып кеткен. жана түрк Поэма араб-перс поэзиясынан алынган аруз поэтикалык көлөмүндө, биринчи жолу түрк тилинде жазылган. Бирок эң кубанычтуу нерсе – ал өзүнүн дастанында кай жерде туулгандыгын, өз элинин кесипчилигин, тилин так айтуу менен көркөмдөп жазган саптарында өзүнүн баянын бере алган:

«Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде,
Буга тете китеп жок дейт эч кимде.
Китеп көп араб, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде».
«Эске тут бул китепти жазып койгон,
Ардактуу сыпаа сөзмөр адам болгон.
Күзордо анын туулуп өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли».

Автор күзордо көчмөн кыргыздар отурукташып, кыйла көп урууларды баш коштурган мамлекет түзүлгөндө, бул жер Баласагын шаарына айлангандыгын айтат. Ал эми Баласагын шаары болсо, дүйнөлүк илимде эчак эле далилденгендей азыркы Чүй районундагы Ак-Бешим кыштагынын орду болгондугуна токтолот. Андан ары "Куттуу билимдин" автору Баласагын шаарынын кулуну, орто кылымдагы кыргыз элинин урпагы Жусуп Баласагын Кыргызстандагы Баласагын шаарынан экендигин баяндайт.

Чыгарма 6722 бейттен - эки саптуу ырлардан турат. Жусуп түрк тили биринчи жолу адабияттын тили болуп калгандыгына сыймыктанган: Турк сөзү тоо маралындай ээн жүргөн, Мен аны колго көндүрүп, баш ийдирдим'. Поэма орто кылымдарда Чыгышта белгилүү болгон этикалык-дидактикалык (санат- насыят) жанрына кирет. Китептин аталышы - «Кутадгу билиг» -автордун жашоону билим гана пайдалуу жана терең ойлонулган мааниге ээ кылат деген негизги идеясын чагылдырат. Поэма бүтүндөй бойдон Акылдын культуна, элге кызмат кылууга багытталган, аракеттүү акылдын зор маанилүүлүгүнө толгон:

Окумуштуулук илимге ээ болууга керек, Билим болсо иш кылууга керек, - Ошондой эле Жусуп Баласагын жакшы эл башчысы жана баары бактылуу жашай ала турган акыйкат мамлекет жөнүндө өзүнүн түшүнүгүн жазган. Ал: Ал падышалар кантип бийлеш керектиги, алар өзүлөрү ким экени, Жана падыша кантип мамлекетти сакташы керектиги Бул үчүн кандай чаралар ага татыктуу экендиги жөнүндө кеңеш берет.

Ошол эле учурда поэма адам жашоосунун мааниси жана максаты жөнүндө, адам кандай сапаттарга ээ болуш керектиги жөнүндө философиялык ой толгоо. «Бул китептин негизи, - деп жазат Жусуп Баласагын өзү, — эч өзгөрбөй турган бир нече түбөлүктүү баалуулук болуп эсептелет - алардын бири - Акыйкаттык, экинчиси - Билим, үчүнчүсү - Бакыт, төртүнчүсү -

Кесирчилик кылбоо». Алардын үлгүлөрү катары «Куттуу билимдин» каармандары - Күнтууду аллегориялык түрдө Акыйкаттыкты көрсөтүп турат, Айтолду - Бакыттын символу, Акдилмиш - Акылдын символу, ал эми Акдилмиш аллегориялык түрдө Кесир кылбастыкты көрсөтүп турат. Поэмада эликтин акылмандыгы жана улуктугу жөнүндө көп уккан Айтолду вазир ага кызматка келип, бирок бир аз убакыттан кийин каза болуп калат. Анын ордун уулу Акдилмиш ээлейт. Алар Күнтууду менен Айтолдунун өлүмүнө кайгы тартышып, сарайда кызмат ордун ээлегендерге коюлган талаптар жөнүндө маек кылышат. Акдилмиштин кызматын жеңилдетип, «бийлик иштери үчүн кол алдында кызматчысы» болушу үчүн, элик элден кезген Акдилмишти ак сарайга чакырат. Бирок дүйнөнү жамандык деп эсептеөөчү Акдилмиш Эликтин сарайына келип кызмат өтөөдөн баш тартат. Бийлик башчы ага эки жолу киши жиберип, эки жолу тең макулдугун ала албайт. Үчүнчү жолу гана Акдилмиш сарайга келүүгө макул болот. Бирок кызмат кылууга эмес, маектешүүгө келем дейт. Бир аз убакыттан кийин Акдилмиш каза болот. Китепти бүтүп жатып Жусуп Баласагын «Бүтүмдү» жазат. Анда ал өтүп кеткен жаштыкка жана курчап турган дүйнөнүн кемдигине өкүнөт.

Ошентип башкы каармандардын өз ара маектери менен бири-бирине жазган каттары поэманын мазмунун түзөт. Аларда түбөлүк чындыктар да (жакшылык кыл, өзүңдүн жакшы атыңды калтыр, пенделик түйшүктөрдөн оолак бол жана түбөлүк баалуу нерселерди баала ж.б.), чагылдырылган. Китептин көпчүлүк бөлүгүндө жакшы бийге же вазирге, аскер башчысына же элчиге, ашпозчуга же түш жоруучуга, багбанга, малчыга, кол өнөрчүгө ж.б. көптөгөн адамдарга зарыл болгон сапаттар тууралуу маек жүрөт. Поэманын изилдөөчүлөрү белгилегендей, Жусуп Баласагындын китеп жазуусуна жакынкы эле убакыттан бери көчмөн эл болбой калган караханиддер өзүлөрүн коңшу мамлекеттердин башчыларынан отурукташып, дыйканчылык кылуучу Чыгыштын салттуу маданиятына аралашуу зарылчылыгы себеп болгон. Эгер чыгармага кеңирээк карай турган болсок, Жусуп Баласагындын поэмасы орто кылымдагы Чыгышта орун алган «мамлекетти башкаруу жөнүндө китепке болгон «социалдык муктаждыкка» жооп берген. Жусуп Баласагын өзүнүн поэмасын окумуштуулардын эсеби боюнча болжол менен 53-54 жашында аяктаган. Ал өзү жөнүндө:

«Менин турпатым жебе болсо, жүрөгүм жаа болчу.

Жүрөгүм эми жебеге айланса, турпатым жаага айланды».

Айрым маалыматтар боюнча Жусуп Баласагын 68 жашында каза болуп, сөөгү Кашкар шаарынын түштүгүндө, Тайнап деген жерде коюлган. Кытайдагы «маданий революция» учурунда (XX кылымдын 60-жылдарында) Баласагындын күмбөзү хунвейбиндер тарабынан талкаланган. Азыр ал күмбөз калыбына келтирилген.

«Баарыбыз өлөбүз — өз иши менен даңкы чыккан адамдын гана

Жакшы аты түбөлүк жашайт.»

Ж.Баласагындын айткандары:

Кадыр-барк жана намыс:

Адамдыгың асмандатат атыңды,

Адамдыгың жаркыратат затыңды.

Адам болгун, асты айбан атанба,

Абийир болбойт кыпындай да
нааданда.

Иште да, сездө дагы адилет бол,

Түбөлүк кетпей турган дөөлөт конор.

Ал бактылуу - ким адилет адам болсо,

Жүзү жарык, дени сак, сергек ошол!

Эмгек жана бекерчилик:

Эгер элиң эмгегинди кааласа,

Ак дилинден аткарып бер жараса,

Жалкоолонбо, ишинди таштап койбо,

Сөз, ишиң бирдей болсун жарык жолдо.

Эрте туруп, кеч жаткын, илең болбо,
Эрте турган бакытты алат колго.

Бүгүн калса бир ишиң, эртеңке күч,
Иш көбөйсө үйүлөт, кыйын бүтүш!

Иш кылган дайым иште сүнгүп жүрөт,

Жаман же жакшы экенин көргөн билет.

Эртеңкиге калтырбай бүгүн жогот,
Эртең ишти бүтүрүү кыйын болот.

Дүнүйөкорлук:

Ар ишти акыл-ойдо тактап жүргүн,
Тактап алсан, иштегө шаша билгин.

Ач көз болбо, абийирди бийик карма,
Сездө, иште адилет болгун жанга.

Тойбос болот өмүрдө ач көз кипши,
Ач көзгө аздык кылат дүйнө жүзү.

Ач көздүк кесел болот айыкпаган,
Дүйнөдө эмчи кучу жетпейт ага.

Ач калганга аш берсең карды тоет
Ач көздөрдү тойгузар өлүм болот!

Ач көздөрдүн ичинде байы болбойт,
Дүйнөнү бүт жесе да карды тойбойт!

Акыйкаттык:

Бийлик менен улуулук урматталат,
Чындык менен укукту жүрсө кармап.

Жакшы бектин бийлиги мактоого тең,
Андан да мыйзамы артык элге берген.

Бекем бийлик кааласаң, эч унутпа:

Акыйкат жол- ишеничтүү мыйзамда.

Мыйзам бар жерде эл болбойт жарды,

Кылым бою анын ысмы жашап келет.

Мыйзам болсо гүлдөйт өлкө, бүт

дүйнө,

Эзүүдөгү өлкө, дүйнө — бүт көрдө.

Адамдын турмушундагы билимдин

ролу:

Адамдарда айырма көп билинген,

Эң башкысы — илим менен

билимден.

Сөзүмдү айтып, билимдүүгө кайрылам,

Сөздү билбес акмактарды не кылам.

Айткым келди, о, акылман, сөз жайын, -

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу — түндө алдындагы шам-чырак,

Билим алсаң, маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди — көп дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.

Билим болсо -жан кыйышпас дос саган,

Илимболсо—кесиптешиң, кошунаң.

Илим, билим—түркөй жанга алыс, жат,

Соо жүрсө да, эки кырсык жабышат!

Жусуп Баласагын өз дастаны аркылуу түркий сөздү дүйнөлүк аренага чыгарып, бул сөз өз мааниси, тереңдиги, көркөмдүгү, курчтугу, ойдун таамай айтылышы, бүтүм чыгарууга өтө оңой, ички мүмкүнчүлүктөрү бай жана жөнөкөй экендиги гана эмес, айтылуучу ойдун кыска, бирок өтө нуска экендиги боюнча да ошол учурдагы колдонулуп жүргөн араб, фарсы сөздөрүнөн өйдө болсо өйдө, бирок, төмөн эмес экендигин дүйнөгө тааныткан, билдирген.

Тексттен кийинки тапшырмалар:

А) Мээге чабуул ыкмасы.

Студенттер адам баласын бардык мезгилде тынчсыздантып келген маселелер боюнча чыгарма менен байланышкан суроолорду аташат, ал эми мугалим аларды белгилеп турат. Натыйжада студенттердин атаган маселелердин болжолдуу тизмеси төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Жашоонун мааниси эмнеде?

Бул жашоодо адам үчүн эмне маанилүү? Эмне үчүн иштеш керек?

Адамдын турмушунда билимдин мааниси Адамдын кадыр-баркы жана ар-намысы
Эмгек жана бекерчилик

Достор жана

душмандар

Эки жүздүүлүк

Байлыкка

кызыгуучулук

Мактанчаактык жана курулай сөз

Тапшырманын аягында студенттер ушул темалар боюнча ой бөлүшөт.

Б) Тексттеги маалыматтын жыйынтыктары барбы? Болсо, кандайча берилген? В) Жусуп Баласагын боюнча синквейн түзүү.

Г) Үч сүйлөмдү тандап, аларды «белгилүү маалымат» (тема), «жаңы маалымат» (рема) бөлүктөрүнө ажыратуу.

Пайдаланган адабияттар:

1. Абдыразаков А., Ж.Баласагын жана анын Кутадгу билиг дастаны. Б., 2008.
2. Баласагын Ж., Куттуу билим. М., 1993.
3. Кляшторный В., Эпоха Кутадгу билиг. Советская тюркология 1970, №4. Эралиев З., Ж.Баласагын. Б., 2000.